

QALAMTASVIRDA INSON BOSHINING ANATOMIK TUZILISHINI O'RGANISH

Mashrapov Shuxrat Askarovich

*O'zbekiston Badiiy Akademiyasi Qashqadaryo
ixtisoslashtirilgan san'at maktab-internati o'qituvchisi,
mashrapov.shuxrat@mail.ru
+998973815902*

Annotatsiya: Ushbu maqolada qalamtasvirda inson boshining anatomik tuzilishini o'rganish masalalari tahlil qilinadi. Tadqiqot davomida portret ishlash jarayonida anatomik bilimlarning ahamiyati, proporsiya va hajmni to'g'ri tasvirlash usullari yoritilgan. Amaliy tajribalar asosida talabalar ishlaridagi o'zgarishlar kuzatilib, samarali metodik yondashuvlar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: qalamtasvir, portret, anatomik tuzilish, yuz proporsiyasi, yorug'-soya

Аннотация: В данной статье рассматриваются вопросы изучения анатомического строения головы человека в карандашном рисунке. Освещается значение анатомических знаний при выполнении портрета, а также методы передачи пропорций и объёма. На основе практических экспериментов выявлены изменения в работах студентов и предложены эффективные методические подходы.

Ключевые слова: карандашный рисунок, портрет, анатомическое строение, пропорции лица, светотень

Abstract: This article examines the study of the anatomical structure of the human head in pencil drawing. It highlights the importance of anatomical knowledge in portrait creation, including methods of accurately representing proportions and volume. Based on practical experiments, improvements in students' works were observed and effective methodological approaches were developed.

Keywords: pencil drawing, portrait, anatomical structure, facial proportions, light and shadow

Kirish

1.1. Muammolarning dolzarbligi:

Tadqiqotning dolzarbligi shundan iboratki, qalamtasvirda inson boshining anatomik tuzilishini chuqur o'rganish tasviriy san'at ta'limining asosiy poydevorlaridan biri hisoblanadi. Ayniqsa, portret janrida ishlash jarayonida yuzning anatomik qurilishini noto'g'ri tushunish yoki yuzaki yondashuv tasvirning realizm darajasini pasaytiradi. Bugungi kunda ko'plab talabalarda proporsiya, shakl va hajmni

ifodalashda tizimli bilim yetishmasligi kuzatilmoqda, bu esa ularning ijodiy natijalariga bevosita ta'sir ko'rsatadi.

Bu muammo nafaqat bizning mamlakatimizda, balki dunyo miqyosida ham ahamiyatga ega, chunki akademik rasm chizish an'analari global san'at ta'limining ajralmas qismi bo'lib, inson anatomiyasini mukammal bilish professional rassom tayyorlashning muhim sharti hisoblanadi. Zamonaviy san'at yo'nalishlarining rivojlanishiga qaramay, klassik qalamtasvir asoslari, xususan, bosh tuzilishini o'rganish o'z dolzarbligini yo'qotmagan va aksincha, yangi metodik yondashuvlarni talab etmoqda.

1.2. Muammoga oid xorijiy va mahalliy adabiyotlar tahlili: Xorijiy nazariyalar tahlili shuni ko'rsatadiki, qalamtasvirda inson boshining anatomik tuzilishini o'rganish masalasi tasviriy san'at tarixida markaziy o'rin egallagan. Uyg'onish davri rassomlari — Leonardo da Vinci, Michelangelo Buonarroti va Albrecht Dürer — o'z ijodiy va ilmiy faoliyatlarida inson anatomiyasini chuqur o'rganib, portret ishlashda ilmiy yondashuvni asoslab berdilar. Xususan, Leonardo da Vinchining anatomik chizmalari inson boshining konstruktiv qurilishi, mushak va suyak tizimi o'rtasidagi bog'liqlikni aniqlashda fundamental manba hisoblanadi. Dürer esa yuz proporsiyalarini matematik asosda tahlil qilib, portretni qurishda aniq o'lchov tizimini taklif etgan.

Xorijiy tadqiqotlarning keyingi bosqichlarida akademik rasm maktablari shakllanib, ular qalamtasvirni o'qitishda tizimli metodik yondashuvlarni ishlab chiqdilar. Leon Battista Alberti tomonidan ilgari surilgan nazariy qarashlar rasm chizishni ilmiy asosda o'rganish zarurligini ta'kidlab, tasviriy san'atni mantiqiy va konstruktiv jarayon sifatida talqin qiladi. Zamonaviy xorijiy metodikalarda esa bosh tuzilishini soddalashtirilgan geometrik shakllar orqali qurish, yorug'-soya qonuniyatlari asosida hajm berish va kuzatuvchanlikni rivojlantirish asosiy o'rinni egallaydi.

Rossiya va MDH hududidagi ilmiy maktablar ham ushbu muammoni chuqur o'rgangan. Nikolai Rostovtsev, Viktor Kuzin, Gavriil Beda va boshqa olimlar qalamtasvirni o'qitishda anatomiya, proporsiya va kompozitsiya birligini ta'minlash zarurligini ilmiy asoslab berganlar. Ularning tadqiqotlarida talabalarni bosqichma-bosqich o'qitish, oddiy shakllardan murakkab shakllarga o'tish, kuzatuvchanlik va tahliliy fikrlashni rivojlantirish muhim metodik prinsip sifatida qaraladi. Ayniqsa, Rostovtsev va Kuzin ishlarida portret ishlashda konstruktsion tahlil va yorug'-soya orqali hajm berish texnikasining samaradorligi alohida ta'kidlanadi.

Psixologik va pedagogik yondashuvlar nuqtai nazaridan Lev Vygotsky, Boris Ananyev kabi olimlarning ilmiy qarashlari ham muhim ahamiyatga ega. Ular badiiy faoliyatni shaxs rivojining muhim omili sifatida baholab, tasviriy faoliyat orqali tafakkur, idrok va tasavvur jarayonlari shakllanishini asoslab beradilar. Bu esa

qalamtasvirni o'rganish jarayonida nafaqat texnik ko'nikmalar, balki kognitiv rivojlanish ham yuz berishini ko'rsatadi.

Mahalliy adabiyotlar tahlili esa tasviriy san'atni o'qitish jarayonida milliy pedagogik an'analarning o'ziga xos jihatlarini aniqlash imkonini beradi. Abu Nasr Forobiy, Abu Rayhan Beruniy, Alisher Navoi kabi mutafakkirlarning ilmiy merosida insonni estetik jihatdan kamol toptirishda san'atning o'rni muhim ekanligi ta'kidlangan. Zamonaviy o'zbek pedagog olimlari, xususan, Abdulla Avloniy ta'lim va tarbiyada san'atning o'rni, estetik didni shakllantirish va ijodiy tafakkurni rivojlantirish zarurligini alohida qayd etadi.

Shu bilan birga, zamonaviy mahalliy tadqiqotlarda tasviriy san'atni o'qitish metodikasini takomillashtirish, innovatsion yondashuvlarni joriy etish, talabalarni mustaqil ijodiy faoliyatga jalb qilish masalalari keng yoritilgan. Biroq bu ishlarda qalamtasvirda inson boshining anatomik tuzilishini chuqur va tizimli o'rgatish, ayniqsa, nazariya va amaliyot integratsiyasi yetarli darajada ishlab chiqilmaganligi kuzatiladi.

Shunday qilib, xorijiy mualliflar muammoni asosan ilmiy-anatomik va konstruktiv yondashuv nuqtai nazaridan ko'rib chiqib, tasvirning aniqligi va realizmiga e'tibor qaratadilar. Rossiyalik tadqiqotchilar esa metodik tizimlilik va bosqichma-bosqich o'qitish prinsiplarini asoslab beradilar. Mahalliy olimlar esa tasviriy san'atni shaxsni estetik va ijodiy rivojlantirishning muhim vositasi sifatida talqin etadilar.

Muammoga oid xorijiy va mahalliy adabiyotlar tahlili quyidagi bo'shliqlar va ilgari o'rganilmagan masalalarni aniqlashga imkon beradi: qalamtasvirda inson boshining anatomik tuzilishini o'rganishga oid kompleks, integratsiyalashgan metodikaning yetishmasligi, shuningdek, nazariy bilimlarni amaliy mashg'ulotlar bilan uyg'unlashtirish muammosining to'liq hal etilmaganligi. Aynan shu jihatlar mazkur tadqiqotning ilmiy yangiligi va dolzarbligini belgilaydi.

1.3. Muammolarni o'rganish holati: Tahlillar shuni ko'rsatadiki, mavjud o'quv dasturlarida inson boshining anatomik tuzilishini o'rganish ko'pincha nazariy darajada qolib ketmoqda. Amaliy mashg'ulotlar bilan yetarlicha integratsiya qilinmaganligi sababli talabalar bilimlarini real tasviriy faoliyatda qo'llashda qiyinchiliklarga duch keladilar. Bundan tashqari, individual ijodiy yondashuvni rivojlantirish bilan birga, akademik aniqlikni saqlash muammosi ham dolzarb bo'lib qolmoqda.

1.4. Tadqiqotning maqsadi va vazifalari: Ushbu o'rganilmagan sohalar mazkur maqolaning maqsadini shakllantirishga imkon berdi — qalamtasvirda inson boshining anatomik tuzilishini o'rganishning samarali metodikasini ishlab chiqish va tahlil qilish.

Maqolada ko'rsatilgan maqsadni amalga oshirish quyidagi tadqiqot vazifalarini hal qilish orqali amalga oshirildi:

- inson boshining anatomik tuzilishiga oid nazariy asoslarni o'rganish;
- portret ishlash jarayonida proporsiya va hajmni ifodalash usullarini tahlil qilish;
- amaliy mashg'ulotlar orqali talabalar bilim va ko'nikmalarini baholash;
- samarali o'qitish metodlarini ishlab chiqish va taklif etish.

1.5. Maqola materiallarining nazariy va amaliy hissasi

Mazkur maqolaning nazariy ahamiyati qalamtasvirda inson boshining anatomik tuzilishini o'rganish bo'yicha ilmiy qarashlarni tizimlashtirish va boyitishda namoyon bo'ladi. Tadqiqot natijalari mavjud nazariy bilimlarni chuqurlashtirishga xizmat qiladi.

Adabiyotlar tahlili

Xorijiy tadqiqotlarning tahlili qalamtasvirda inson boshining anatomik tuzilishini o'rganish texnikasining talabalar badiiy tafakkuri va tasviriy ko'nikmalarining rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatishini tasdiqlaydi. Masalan, Leonardo da Vinci o'z tadqiqotlarida inson anatomiyasini chuqur o'rganish rassomning ijodiy salohiyatini ochib berishga xizmat qilishiga alohida e'tibor qaratadi. An'anaviy akademik rasm chizish usullari esa shakl va hajmni aniq ifodalashga yordam berib, tasviriy realizmni shakllantirish zarurligini ta'kidlaydi.

Albrecht Dürer tomonidan yozilgan ilmiy ishlarda inson boshining proporsiyalari va konstruktiv qurilishi portret ishlashda samarali vosita sifatida ko'rsatiladi. Shuningdek, Leon Battista Alberti nazariy qarashlarida rasm chizishning ilmiy asoslari ishlab chiqilib, anatomik yondashuvning muhimligi asoslab beriladi.

Rossiyalik olimlar ichida Nikolai Rostovtsev tasviriy san'atni o'qitishda akademik qalamtasvirning ta'sirini ko'rib chiqib, bu bilimlarni ta'lim muhiti uchun foydali deb hisoblaydi. Gavriil Beda o'z tadqiqotlarida qalamtasvirni o'rganish jarayonini tahlil qilib, uning talabalarda kuzatuvchanlik va fazoviy tafakkurni rivojlantirishdagi ahamiyatini yoritadi. Ushbu tadqiqotlar qalamtasvirni o'quv jarayonida qo'llash orqali talabalarining tasviriy barqarorligini mustahkamlashga qaratilgan metodik asos yaratilishiga xizmat qiladi, xususan, badiiy ta'lim sohasida.

Milliy adabiyotlar tahlili ham muhim jihatlarni ajratib ko'rsatish imkonini beradi. Abdulla Avloniy nomli pedagogik qarashlarida san'at va tarbiyaning o'zaro bog'liqligi naqadar muhim ekani urg'ulanadi. Uning ishlari tasviriy faoliyatning tarbiyaviy imkoniyatlarini namoyon etib, talabalarni ijodiy faoliyatga ilhomlantirishi mumkin. Shuningdek, Abu Nasr Forobiy o'z ilmiy merosida inson tafakkurini rivojlantirishda san'atning o'rni muhim ekanini ta'kidlaydi.

Shu tariqa, xorijiy mualliflar muammoni ilmiy-anatomik va konstruktiv yondashuv nuqtai nazaridan ko'rib chiqib, tasviriy aniqlikka e'tibor qaratadilar. Rossiyalik tadqiqotchilar, jumladan Viktor Kuzin, tasviriy faoliyatni o'qitish metodikasini rivojlantirishni urg'ulab, qulay ta'lim muhiti yaratishda uning ahamiyatini ko'rsatadilar.

Mahalliy olimlar esa tasviriy san'at orqali badiiy tafakkurni rivojlantirishni muhim omil sifatida yoritadilar.

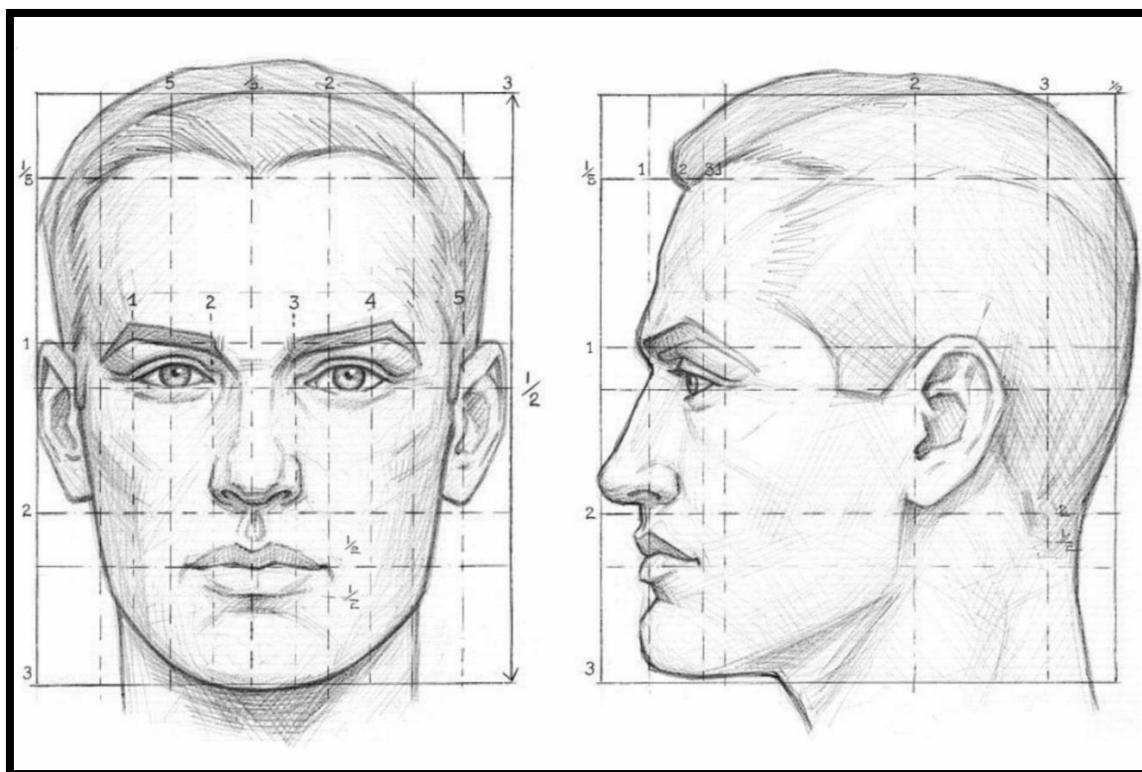
Mazkur o'rganilmagan jihatlar ushbu maqolaning maqsadini belgilash imkonini berdi: qalamtasvirda inson boshining anatomik tuzilishini o'rganishning samarali metodikasini ishlab chiqish.

Ushbu maqolada ko'rsatilgan maqsadga erishish quyidagi tadqiqot vazifalarini hal qilish orqali amalga oshirildi:

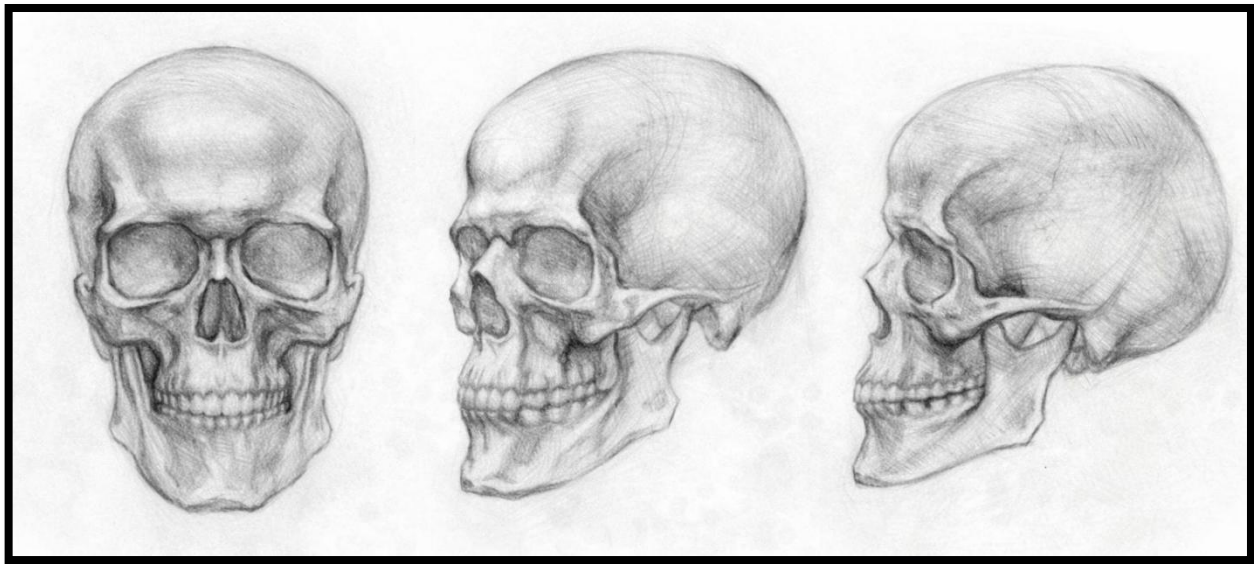
1. Qalamtasvirda inson boshining anatomik tuzilishini o'rganishning psixologik-pedagogik asoslarini o'rganish.
2. Portret ishlashda anatomik bilimlarni qo'llash bo'yicha metodik tavsiyalar ishlab chiqish.
3. Ushbu metodikaning ta'lim jarayoniga ta'sirini eksperimental tarzda isbotlash.

Materiallar va metodlar

2.1. Tadqiqot chegaralarini ta'riflash: Ushbu tadqiqotning eksperimental chegaralari qalamtasvirda inson boshining anatomik tuzilishini o'rganish va uni portret ishlash jarayonida qo'llash bilan cheklanadi. Tadqiqot faqat tasviriy san'at yo'nalishi talabalari ishtirokida, o'quv mashg'ulotlari doirasida olib borildi.

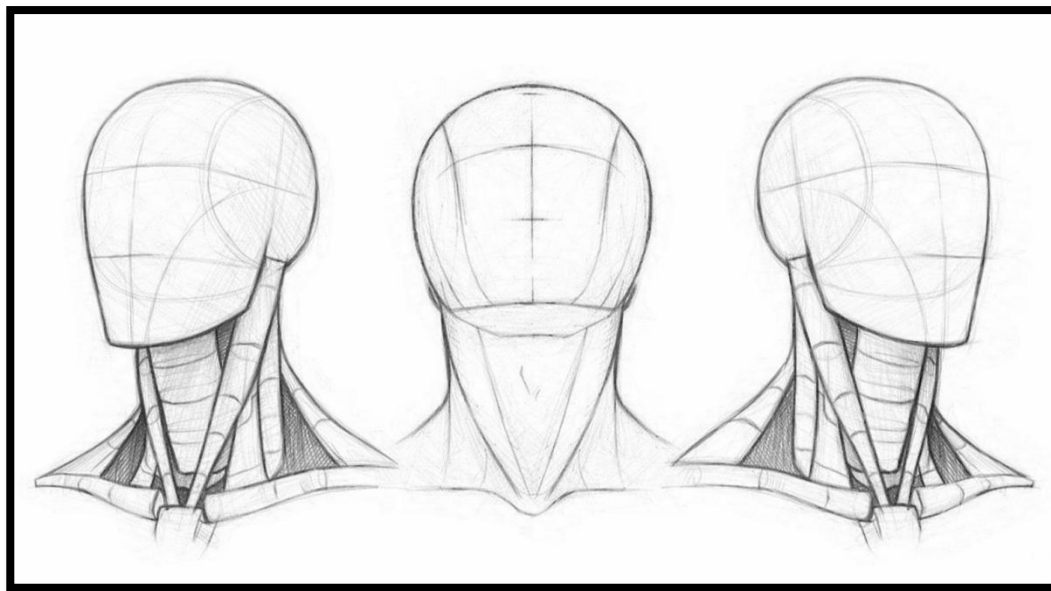

1-rasm

2-rasm

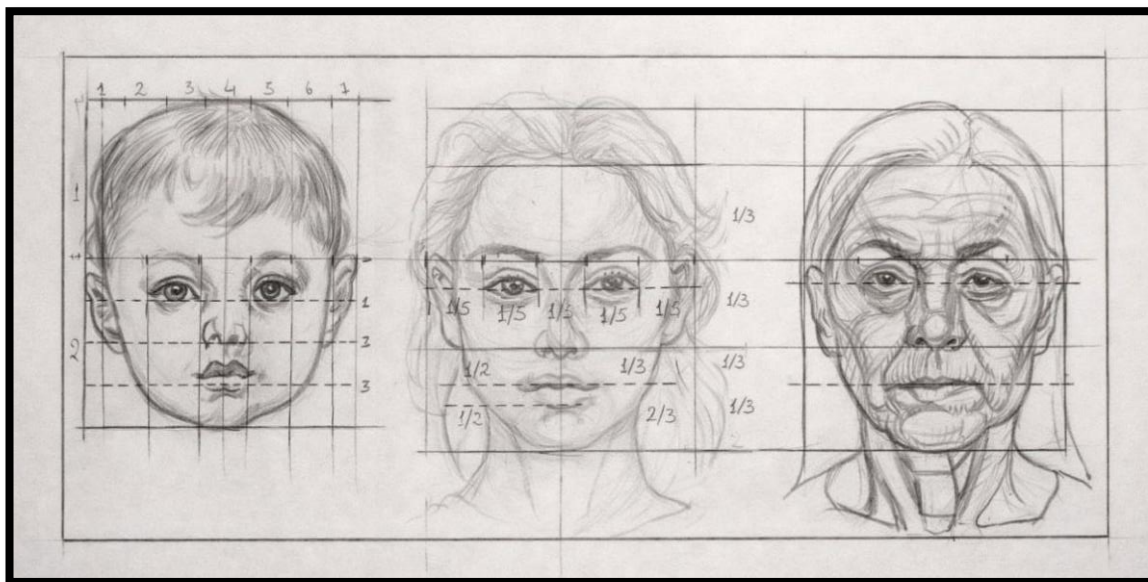
Belgilangan maqsadni amalga oshirish uchun quyidagi tadqiqot savollari va gipotezalar shakllantirildi: agar talabalarga inson boshining anatomik tuzilishi tizimli va amaliy asosda o'rgatilsa, ularning portret ishlashdagi aniqligi va badiiy ifodasi sezilarli darajada oshadi.

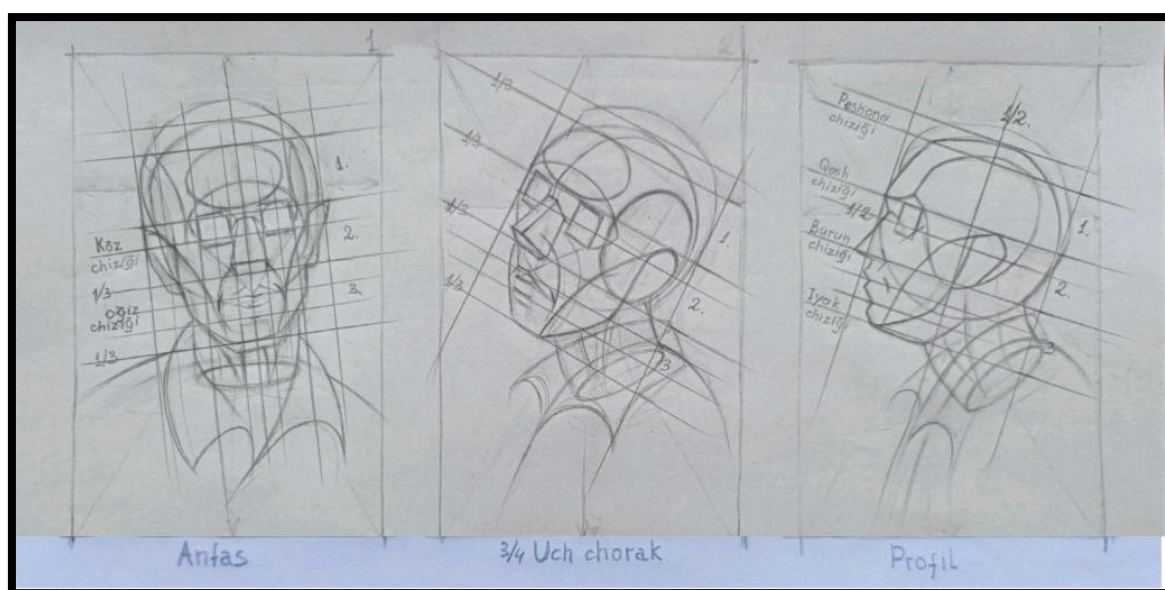
3-rasm

Yetakchi metod va usul sifatida kuzatish, taqqoslash, amaliy mashg'ulot, eksperiment va tahlil metodlari tanlandi.

Bu metodlar va usullarni tanlash sabablari shundaki, ular nazariy bilimlarni amaliy faoliyat bilan uyg'unlashtirish, talabalar rivojlanishini bosqichma-bosqich baholash imkonini beradi.

4-rasm

5-rasm

Tadqiqotning eksperimental bazasi sifatida pedagogika institutining tasviriy san'at yo'nalishi talabalari tanlandi.

Ushbu eksperimental bazani tanlash sabablari — ularning kasbiy tayyorgarligi aynan qalamtasvir va portret ishlash bilan bevosita bog'liqligidir.

Tadqiqotda ishtirok etgan kontingent 2–3-bosqich talabalari bo'lib, ular boshlang'ich va o'rta darajadagi bilimga ega edi.

Tadqiqot ishtirokchilarini tanlash sabablari — ularning o'quv jarayonida anatomiya va qalamtasvir fanlarini o'zlashtirish bosqichida ekanligidir.

Eksperiment quyidagi bosqichlarni o'z ichiga oldi:

- tayyorgarlik bosqichi;
- asosiy bosqich;

- yakuniy bosqich.

Eksperimentning birinchi bosqichi — dastlabki bilim va ko'nikmalarni aniqlashga qaratildi.

Ikkinchi bosqichda talabalarga anatomik tuzilishga asoslangan maxsus metodika asosida mashg'ulotlar o'tkazildi.

Uchinchi bosqich yakuniy bo'lib, o'z ichiga olingan bilimlarning natijalarini baholashni qamrab oldi.

Bosqichlarning jami o'zaro uzviylik va tizimlilik ta'minlandi.

Baholash mezonlari quyidagilardan iborat edi: proporsiya aniqligi, hajmni ifodalash, yorug'-soya ishlari va umumiy badiiy ifoda.

Ushbu mezonlar talabalarning amaliy ishlari, taqqoslash va ekspert baholash orqali tekshirildi.

Eksperiment o'quv auditoriyalarida, maxsus jihozlangan tasviriy san'at xonalarida o'tkazildi. Mashg'ulotlar davomida qalam, qog'oz va boshqa grafik vositalardan foydalanildi. Talabalarga nazariy tushuntirishlar bilan bir qatorda amaliy topshiriqlar berildi va ularning bajarilishi muntazam nazorat qilindi.

3. Natijalar: Maqoladagi eksperiment bosqichlarining mantiqiga ko'ra, talabalar bilim va ko'nikmalarining bosqichma-bosqich rivojlanishi kuzatildi. Maqolada ishlab chiqilgan anatomik asoslangan o'qitish metodikasi samarali natijalar berdi.

Muallif tomonidan ishlab chiqilgan metodika quyidagi natijalarga erishishga imkon berdi: talabalarda yuz proporsiyalarini to'g'ri qurish, hajmni aniq ifodalash va portretning badiiy sifatini oshirish.

Tadqiqot uch bosqichda tashkil etildi:

- **Tayyorgarlik bosqichi** — boshlang'ich darajani aniqlash;
- **Asosiy bosqich** — metodikani qo'llash;
- **Yakuniy bosqich** — natijalarni baholash.

Tadqiqot doirasida ishlab chiqilgan metodika nazariy tushuntirish, amaliy mashqlar va tahliliy yondashuv unsurlarini o'z ichiga olib, talabalar jarayonga faol jalb qilinishiga imkon beradi.

Rasmdagi natijalar shuni ko'rsatadiki, talabalar ishlari sifat jihatidan sezilarli darajada yaxshilangan. Jadvaldagi natijalar esa eksperimental guruhda o'sish ko'rsatkichlari yuqori ekanini tasdiqlaydi.

Ushbu natijalar isbotlaydi: anatomik yondashuv asosida o'qitish portret ishlash samaradorligini oshiradi.

4. Muhokama

4.1. Olingan natijalarning tadqiqot gipotezasi bilan muvofiqligi

Maqoladagi natijalarni umimlashtirib aytganda, ilgari surilgan gipoteza to'liq tasdiqlandi. Maqolada taklif etilgan metodikaning samaradorligi isbotlandi.

4.2. Muhokamali jihatlar

Taklif etilgan metodikaning samaradorligi amaliy natijalar orqali tasdiqlandi. Olingan natijalar xorijiy va mahalliy tadqiqotchilarning oldingi natijalari bilan umumiy jihatdan mos keladi, biroq ayrim metodik yondashuvlarda farqlar kuzatiladi. Olingan natijalar ilmiy munozarada qator olimlar bilan bahslashish imkoniyatini beradi.

Ba'zi olimlarning ta'kidlashicha, ijodiy erkinlik asosiy omil hisoblanadi, biroq ushbu tadqiqotda akademik asoslar ustuvorligi bilan kelishish mumkin. Mazkur tadqiqotning oldingi tadqiqotlardan ajralib turuvchi xususiyati — anatomiya va amaliy mashg'ulotlarning integratsiyalashgan holda qo'llanishidir.

Xulosa

Maqolada xulosa qilinadiki, qalamtasvirda inson boshining anatomik tuzilishini chuqur va tizimli o'rganish portret ishlash sifatini sezilarli darajada oshiradi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, anatomik bilimlarni amaliy mashg'ulotlar bilan integratsiya qilish orqali talabalar yuz proporsiyalarini aniq qurish, hajmni yorug'-soya orqali ifodalash va umumiy badiiy ifodani mukammallashtirish imkoniyatiga ega bo'ladilar. Eksperimental natijalar asosida ishlab chiqilgan metodika talabalarning nafaqat texnik ko'nikmalarini, balki kuzatuvchanlik, tahliliy fikrlash va ijodiy yondashuvini ham rivojlantirishi aniqlandi.

Shuningdek, tadqiqot davomida aniqlanishicha, an'anaviy akademik yondashuvlarni zamonaviy pedagogik metodlar bilan uyg'unlashtirish o'quv jarayonining samaradorligini oshiradi. Bu esa qalamtasvirni o'qitishda kompleks yondashuv zarurligini yana bir bor tasdiqlaydi.

Adabiyotlar:

1. B. Boymetov, Qalamtasvir. Darslik "Musika" nashriyoti – 2006.
2. Booth, J. W., Taborda, E. A., Ramani, K., Reid, T. (2016c). Interventions for teaching sketching skills and reducing inhibition for novice engineering designers. *Design Studies*, 43, 1–23. <https://doi.org/10.1016/j.destud.2015.11.002>
3. B. Tojiyev, Maxkamova "Qalamtasvir" TDPU-2015 yil
4. B. Tojiyev, X. Sultonov "Qalamtasvir" TDPU-2009
5. Almukhambetov, B., Tanirbergenov, M., Nebessayeva, Z. (2015) The application of figurative arts' capabilities in the Art-Pedagogical activity of a teacher. *Procedia: Social Behavioral Sciences*, 197, 1525–1529. <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2015.07.1056>
6. P. Thomas, A. Taylor, *Drawing*, London-2011.
7. B. Boymetov "Qalamtasvir" Pedagogika institutlari va universitet lari talabalari uchun o'quv qo'llanma. Toshkent, "Iqtisod-Moliya"-2010.